

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ
ОСВІТИ УРСР

ЗБІРНИК РОБІТ АСПІРАНТІВ
ОДЕСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

ГУМАНІТАРНІ НАУКИ

ОДЕСА
1964

М. Г. СОКОЛЯНСЬКИЙ

НАВКОЛО ОБРАЗУ ШЕКСПІРА (Про одну творчу полеміку)

Починаючи з 90-х років дев'ятнадцятого століття і до цього часу в англійській та американській критиці точаться дискусії з питання, чи був Шоу «шекспіроненависником», художником антишекспірівського напрямку. Привід для подібних розмов дали свого часу виступи Дж. Б. Шоу як театрального критика щотижневика «Сетеді рев'ю» з 1895 по 1898 рр.; багато рецензій було присвячено постановкам шекспірівських п'єс, причому в більшості випадків Шоу різко критикував ці роботи, спрямовуючи в розпалі полеміки вогонь і саме на шекспірівські драми.

Ці «антишекспірівські» атаки Шоу мали цілком ясні цілі і причини. Рецензент «Сетеді рев'ю» був найактивнішим пропагандистом Ібсена і нової, соціально-дискусійної драми, в той час коли лідери провідних театрів і праві критики не приймали Ібсена, нападали на нього, прикриваючись і аргументуючи Шекспіром. Шоу ж нападав на того «причесаного» Шекспіра, якого можна було побачити на лондонській сцені, проти бажання представити творчість великого драматурга як дещо вічне і незмінне. Шоу боровся за сучасне прочитання Шекспіра, проти канонізації спадщини великого драматурга, проти «культу Шекспіра».

Ставлення Шоу до «культу Шекспіра» і ставлення його до Шекспіра не треба змішувати. Дж. Б. Шоу почував відразу до «канонізованого Барда» і щиро любив завжди живого Шекспіра. Про цю любов рецензент «Сетеді рев'ю» говорив ще у статті «Осуд Барда» (1895 р.), про неї свідчить і той неослабний інтерес до творчості Шекспіра, який протягом багатьох років виявляв Шоу, і, нарешті, його власне розуміння драматургії Шекспіра, яке значно відрізнялось від концепцій провідних шекспірознавців кінця 19 сторіччя.

Перш за все Шоу ніяк не міг погодитись з різноманітними трактуваннями особи Шекспіра. Для нього творчість будь-якого художника не існувала поза особою митця. А автори, які виявляли інтерес до сюжетної цікавості життя Шекспіра (в період підготовки до святкування 300-річчя з дня смерті Шекспіра і в зв'язку з цією датою з'явилося багато творів про нього), дуже часто виявляли небажання і невміння побачити цей великий зв'язок. Звідси — величезна кількість пустих, беззмістовних п'єс і повістей про Шекспіра; прикладом може бути хоча б п'єса міс Клеменс Дейн «Вілл Шекспір», в якій Шекспіра зображено бивцею (!) Крістофера Марло.

Шоу на початку ХХ століття створює два твори, серед персонажів яких ми зустрічаємо Шекспіра; це одноактна п'єса «Смуглява леді сонетів» і сценка «Таємниця костюмерної», які датовані 1910 роком. Цікаво, що подібно до статей про Шекспіра, п'єса «Смуглява леді сонетів» своєю появою частково зобов'язана полеміці, а саме — полеміці Джорджа Бернарда Шоу з відомим шекспірознавцем Френком Гаррісом.

Френк Гарріс був старим другом Шоу; саме він очолював «Сетеді рев'ю» в 90-і роки і друкував там сміливі театральні рецензії Шоу. Його перу належать серйозні дослідження творчості Шекспіра: «Шекспір-людина і трагічна історія його життя», «Жіночі образи Шекспіра» та інші. В 1910 році Гарріс виступає в амплу драматурга і пише п'єсу «Шекспір і його трагічне кохання». Ось навколо цієї п'єси і розгорілася полеміка Гарріса з Шоу.

Причому полеміка ця була не стільки теоретичною, скільки творчою. І той, і другий автори звернулись до одного і того ж факту з біографії Шекспіра — його кохання до загадкової смуглявої леді, яка неодноразово згадується в сонетах великого поета.

Шекспірознавці багатьох поколінь намагаються дати відповідь на дві загадки — дві таємниці шекспірівських сонетів: 1) «Хто був володарем ініціалів W. H. — тим другом, якому автор присвятив свої сонети?» і 2) «Як звали смугляву леді, яку оспівував поет, портрет якої він в такій незвичайній манері створив в сонеті 130-м?» Ці проблеми знайшли своє відображення і в художній літературі ще до Шоу і Гарріса: досить згадати оповідання Оскара Уайльда «Портрет містера W. H.» (1889 р.).

Відомий англійський шекспірознавець другої половини 19-го століття Томас Тайлер (про якого пізніше дуже тепло писав Шоу) запропонував таке розв'язання цієї загадки: W. H. — граф Пемброк (William Herbert), смуглява леді — Мері Фіттон, придворна дама королеви Єлизавети. Цієї гіпотези дотримувались при створенні своїх п'єс як Гарріс, так і Шоу.

Після появи «Смуглявої леді сонетів» дуже розсерджений і розгублений Ф. Гарріс був готовий обвинуватити Шоу в плагіаті, але для цього у нього не було абсолютно ніяких підстав. Кинувши погляд на назви, читач міг вирішити, що обидві п'єси сюжетно схожі: і там, і тут мова йде про «трагічне кохання Шекспіра до смуглявої леді» — але в них дійсно не було нічого спільного, крім хіба що прийняття гіпотези Тайлера.

«...Ця моя п'єса, — писав Шоу в передмові до «Смуглявої леді сонетів», — лише маленька дрібничка, і в ній чимало відверто неправдоподібного; тоді як п'єса містера Гарріса серйозна як за розміром, так і за задумом, і за вартістю...»¹. Це не зовсім глузування і не реверанс в бік друга-суперника — це констатація фактів. Оскільки йдеться про художню біографію Шекспіра і тільки, п'єса Гарріса містить в собі значно більше інформації. У Шоу мета була зовсім інша.

Вже назва п'єси «Смуглява леді сонетів» — містифікація: у п'єсі з чотирма діючими особами заголовній героїні приділено мінімум уваги. Це всього тільки допоміжний персонаж, який має набагато менше значення в п'єсі, ніж королева Єлизавета і навіть вартовий. А у всіх цих діючих осіб спільна функція: на їх фоні, в розмовах з ними (а п'єса ця, незважаючи на напів-ляльковий характер, все ж написана в ібсенівському ключі і з точки зору ненависників «нової драми» не містить в собі

¹ Shaw, B.: Prefaces, Lnd., 1934, p. 724.

ніякої дії, а складається лише з одних розмов) вимальовується обличчя самого Шекспіра. От у відсутності інтереса до Шекспіра на матеріалі цієї п'єси не можна було обвинувачувати Шоу. Дійсно, хто ж ще цікавить автора в цій п'єсі, крім великого поета і драматурга?

Серед дослідників творчості Шоу поширений звичай не приймати п'єсу «Смуглява леді сонетів» всерйоз: момент соціально-психологічного узагальнення тут невеликий, та і біографічним цей твір не назвеш. Відомий радянський літературознавець С. Динамов, наприклад, розцінював цю п'єсу як менш значний твір, ніж передмову до неї. Але для розуміння справжнього ставлення Б. Шоу до Шекспіра і його спадщини ця п'єса дуже важлива. Вона демонструє, що в цей період кут зору, під яким Шоу розглядав творчість Шекспіра, дещо змінився.

Поверховий погляд схопить лише те, що кудись подівались «антишекспірівські атаки», «осуди Барда», характерні для статей 1895—1898 рр. — вони поступились місцем іронії. Образ Шекспіра в «Смуглявій леді сонетів» розв'язаний в дещо іронічному плані. Герой п'єси неспритний, дуже неуважний. Він сам говорить: «Проклятуща моя пам'ять, моя нещаслива пам'ять!» Багато шекспірівських фраз, які стали в наш час хрестоматійними, герой Шоу запозичає з мови своїх співрозмовників і записує на таблички, щоб не забути. Пам'ять у нього, дійсно, не дуже добра; ось, почувши від королеви Єлізавети відмінну фразу: «Ви на хвилинку дивування втіште!» (репліка з першого акту «Гамлета». — М. С.) — він хоче записати її на табличку і тут же переінакшує фразу: «На час облиште ваше здивування!», — заслуживши догану від королеви за «дуже неприємне накопичення шиплячих». Шекспір у Шоу відверто гонористий, пихатий і в той же час здібний трохи схитрувати. Шоу іноді примушує глядача посміятись з свого куміра.

Простежуючи джерело цієї іронії, можна помітити у п'єсі рецидиви боротьби з «бардоприхильництвом» — з культом Шекспіра. Ще чимало було «бардоприхильників», які омертвляли Шекспіра, і, дозволяючи собі говорити про Шекспіра з посмішкою (нехай і в драматургічній формі), Б. Шоу дратує «шекспіроманів», провокує їх на нові суперечки. І поруч з цією іронією п'єсу живить глибокий, об'ємний інтерес до творчості Шекспіра і його особи — інтерес, який зовсім не маскується тут на відміну від деяких рецензій «Сетеді рев'ю».

Ще в 1895 році після серії серйозних критичних обвинувачень, що їх висунув Шоу на адресу Шекспіра в театральних рецензіях, Френк Гарріс в особистому листі зробив своєму другові закид за незнання Шекспіра. Несподівано для всіх цей лист образив Шоу, і він у вербальному поєдинку доводив Гаррісу, що знає Шекспіра ґрунтовно. Через 15 років Шоу довів це публічно і ще більш переконливо. «Смуглява леді сонетів» наповнена шекспірівськими словами, фразами, віршами, які подано в дотепному контексті. Шекспірівські афоризми аж ніяк не порушують будови п'єси, її сюжетної цілісності. Навпаки, вони роблять розвиток жартівливого сюжету ще більш динамічним, чудово монтуються в блискучих діалогах. Ось приклад такого вмілого використання шекспірівських слів:

Шекспір. ...Але якщо вже ви королева і не бажаєте знати ні мене, ні Філіпа Іспанського, ні будь-якого іншого земного чоловіка, мені доводиться стримувати себе і просити у вас лише монаршої милості.

Єлізавета. Монаршої милості! Так швидко! Ви стаєте таким же, як і усі придворні. Ви жадаєте відзнак.

Шекспір. «Жадаєте відзнак!» З дозволу Вашої величності — фраза, гідна королеви (збирається записати).

Елізавета (вибиваючи табличку у нього з рук). Ваші таблички мені набридли, сер. Я не для того прийшла сюди, щоб писати за вас ваші п'єси².

Те, що у п'єсі Шоу Шекспір велику кількість своїх афоризмів запозичає у співрозмовників, здалося багатьом сучасникам Шоу знущанням над пам'яттю генія. Вони готові були визнати той незаперечний факт, що Шекспір брав сюжети з творів інших авторів, але ні в якому разі не окремі фрази або словосполучення. Шоу же був різко проти уявлень, що поети «знаходять в собі солодкі звуки». Ні, так, може, і міг би творити поет, який перебував у «башті з слонової кості», але не Шекспір, який знаходився у життєвій гущі і вбирав, як губка, перлини народної думки і мови.

У Шекспіра справді поетичний слух. Він чує музику слова навіть там, де не помічають її королева чи вартовий солдат. Більше того: якщо у інших ці слова можуть бути некрасивими за звучанням і дрібними за змістом, то під пером Шекспіра вони стають чарівною музикою і влучними афоризмами. Такий вже хист поета. На цьому акцентує увагу Шоу, і чим глибше ми замислимось, тим ясніше побачимо, як відходить все далі від жартівливого задуму, стає все серйознішим дотепний автор «Смуглявої леді сонетів».

А що же саме про смугляву красуню Мері Фіттон, яка, поруч з Шекспіром, була поставлена Гаррісом у центр його п'єси? На думку Шоу, її роль в житті великого поета була зовсім невеликою. Гарріс же розглядає кохання Шекспіра як етапну подію в його житті.

«...Френк уявляє собі Шекспіра меланхоліком, страшенно сентиментальним, людиною з розбитим серцем, тоді як я переконаний, що він був зовсім такий, як я...»³ — писав Шоу. Автор «Смуглявої леді сонетів» ще продовжує дратувати «шекспіроманів», ставлячи своє ім'я поряд з шекспіровим. Багато хто сприйняв це занадто серйозно, в тому числі і Гарріс, який вже значно пізніше в своїй монографії про самого Шоу писав: «...він (Шоу. — М. С.) ...заявляв, що я зробив Шекспіра подібним до сентиментального матроса з «Чорноокої Сюзанни», хоча бог — свідок, що єдина моя провина полягала в тому, що я не зробив Шекспіра подібним до Джорджа Бернарда Шоу...»⁴.

В оцінках висловлювань Шоу про Шекспіра Гаррісу явно неவி-стачало почуття гумору; до речі, й у Шоу є зауваження: «...Френк Гарріс — що завгодно, тільки не гуморист...»⁵. Та й саме у Шекспіра Гарріс бачив меланхолію і смуток, не помічаючи Шекспіра-гумориста. А для Шоу гумор Шекспіра був однією з найважливіших сторін могутнього шекспірівського генія. Невипадково одну з глав передмови до «Смуглявої леді сонетів» названо «Життєрадісність генія», та і героя цієї п'єси можна запідозрити в чому завгодно, тільки не в меланхолічності. І роль Мері Фіттон у житті Шекспіра була, на думку Шоу, мізерна: автор «Смуглявої леді сонетів» аргументував прикладами з п'єс великого драматурга: «...Шекспір любив Мері Фіттон так, як Гамлет любив Офелію...»⁶.

У Шоу викликало заперечення і твердження Гарріса, що Шекспір усіх літніх героїнь, що виписані з авторською симпатією, створював

² Shaw, B.: Selected Works, M., 1958, p. 483

³ Shaw, B.: Prefaces, p. 724.

⁴ Harris, F.: Bernard Shaw. N. Y., 1931, p. 210.

⁵ Shaw, B.: Prefaces, p. 725.

⁶ Ibid., p. 728.

під впливом образу своєї матері. Шоу протестує проти цієї фальшивої сентиментальності, аргументуючи знов-таки прикладами з творчості Шекспіра: «...Його (Гарріса. — М. С.) ідеальний Шекспір нагадує матроса з мелодрами, а матрос з мелодрами повинен палко любити свою матусю. Я взагалі не применшую значення таких матросів. Вони є символом людського благородства, але Шекспір не був символом, він був живою людиною і створив Гамлета, який не мав ніяких ілюзій щодо своєї матері...»⁷.

Саме жива людина Шекспір у п'єсі Шоу. Але, сперечаючись з Гаррісом і його концепцією сентиментального, меланхолічного Шекспіра, Шоу кидається до іншої крайності: він зосереджує всю увагу на музиці шекспірівського слова, на його іронії і веселості, залишаючи в затінку Шекспіра-філософа. Якщо у Гарріса Шекспір — сумна людина «з розбитим серцем», то у Шоу Шекспір — занадто говірка, жвава людина. В передмові до п'єси Шоу запитує. «...Хто сьогодні може думати про Шекспіра як про сумну людину?...»⁸.

Але вчитаемість уважніше у п'єсу Шоу. Рідко, але все ж виглядає іноді з-за веселуна з табличками сумне обличчя Шекспіра — Шекспіра, який розлучається з останніми ілюзіями. Адже Шоу підкреслює час дії: «Кінчається 16 сторіччя», — а саме в цей час намітився поворот до трагедійного у творчості Шекспіра. Герой п'єси Шоу сумує, дізнавшись про зраду любимої жінки і друга. В розумінні Гарріса це смуток навіки, у Шоу Шекспір швидко забуває про це. Герой же, з яким ми розлучаємось справді засмучений—засмучений, бо королева відмовилась допомогти створенню Народного театру. Цей смуток перегукується з сумом самого Шоу, який був одним з найактивніших борців за відкриття національного шекспірівського театру. Недарма його Єлизавета говорить Шекспірові: «...Мине 300 років, а, може, й того більше, поки мої підданці зрозуміють, що не одним хлібом сита людина...»⁹. Шоу йде ще далі і хоче безпосередньо вплинути на сучасного глядача словами Єлизавети: «...Якщо б я могла звернутись через століття до наших нащадків, я би широко порадила їм виконати ваше прохання, бо вірно сказав один шотландський менестрель, що той, хто створює пісні народу, могутніший за того, хто створює його закони...»¹⁰. Виявляється, що маленька п'єса Шоу досить злободенна.

Перегукується з новим часом і репліка Шекспіра, який одержує від королеви обіцянку поговорити з лордом-скарбником про кошти для народного театру: «...Не було ще лорда-скарбника, у якого знайшовся би зверх необхідних урядових витрат хоч би один пенні на що-небудь, крім війни чи платні власному племіннику...»¹¹. І тут в дотепній формі міститься сум людини, яка добре знає життя.

В останній главі передмови до «Смуглявої леді сонетів» Шоу сам вимушений зупинитись на деяких причинах шекспірового суму. Великий драматург Відродження вимушений був писати популярні п'єси, щоб врятувати свій театр від розорення. Герой Шоу визнає в розмові з вартовим, що на виставах за його п'єсами вільних місць скільки завгодно, а вартовий просить у нього квиток на «Іспанську трагедію» Кіда. Сам Шоу пише, що Шекспір був більш популярний як автор «Генріха VI», ніж як автор трагедій, і погоджується, що в даному випадку у Шекспіра були причини для суму.

⁷ Ibid., p. 726.

⁸ Ibid., p. 732.

⁹ Shaw, B.: Selected Works, p. 485.

¹⁰ Ibid., p. 486.

¹¹ Ibid., p. 485.

А те, що Шоу основну увагу приділив життєрадісності та гумору Шекспіра, є і відповіддю Френку Гаррісу, який зовсім «забув» про ці якості «великого Барда». Шоу різко протестував проти однобічного зображення Шекспіра: «...Заберіть цю життєрадісність та іронію, і Шекспір не буде більше Шекспіром...»¹². Для Бернарда Шоу Шекспір веселий і Шекспір сумний існували в одній особі.

* * *

Треба сказати, що, незважаючи на принципові розбіжності з Гаррісом, Шоу цінував його як шекспірознавця і вважав, що п'єсу Гарріса треба поставити на сцені, говорив про його вміння **цікаво** писати про Шекспіра. Це ще один факт, який характеризує Шоу-полеміста з найкращого боку. Але це не вибачання перед опонентом і тим більш не поступка в суперечці. Якщо вищезгадані відмінності в розумінні Шекспіра свідчать про любов авторів до великого поета і драматурга при різних кутах зору на його творчість, то з деяких питань думки Шоу і Гарріса настільки полярні, що ми можемо говорити про Шоу, як захисника Шекспіра від нападок Гарріса.

В одній з глав передмови до «Смуглявої леді сонетів» Шоу пише про «горезвісну лестивість Шекспіра». Справа в тому, що Гарріс вважав Шекспіра сікофантом, лестуном по відношенню до знатних придворних. І ось тут Шоу яскраво продемонстрував свою любов до Шекспіра і справжнє розуміння його творчого обличчя: «...він не був сікофантом. Якщо містер W. H. був дійсно симпатичною людиною, то Шекспір щиро поважав його: Лестун не говорить своєму заступнику, що слава того вічно житиме не через популярність його власних справ, а в сонетах його лестуна. Сікофант, коли заступник витісняє його в любовних справах, не говорить своєму заступникові все, що він про нього дійсно думає. Крім усього іншого, сікофант не пише своєму заступнику абсолютно все, що відчуває в усіх випадках, а цей рідкий вид щирості характерний для всіх сонетів...»¹³.

Та й у п'єсі Шекспір зовсім не схожий на підлабузника. Для нього не має ніякого значення те, що Мері ударила королеву; важливіше інше — «Жінка, ти ударила Вільяма Шекспіра!». Людина, яка проголошує ці слова, лежачи на підлозі, дещо смішна, але іронія зникає у ставленні Шоу до свого героя, коли той розмовляє з королевою:

Єлізавета (люто). Син вашого батька незабаром знатиме, як треба поводити себе в присутності дочки Генріха Восьмого!

Шекспір (з гордовитим презирством). Не згадуйте імені цього розпутника поруч з іменем найгіднішого олдермена Стретфорда. Джон Шекспір одружувався, але тільки один раз, а Генріх Тюдор мав шість дружин. Вам би слід соромитись вимовляти його ім'я...»¹⁴.

Іронія Шоу змінюється явною симпатією; він любить свого героя, коли той радить королеві «не забуватись». І якщо Шекспір дозволяє собі трохи полестити Єлізаветі, то це викликано лише бажанням допомогти створенню Народного театру. До того ж Шоу підносить ці слова лестощі Шекспіра таким чином, що їх легко можна прийняти за глузування з королеви.

Другим страшним обвинуваченням Гарріса на адресу Шекспіра бу-

¹² Shaw, B.: Prefaces, p. 731.

¹³ Ibid., p. 734.

¹⁴ Shaw, B.: Selected Works, p. 479.

ло обвинувачення в «антидемократизмі». І на цей раз Шоу рішуче бере Шекспіра під захист.

Гарріс не був оригінальним: в ХХ сторіччі до нього Шекспіра вже обвинувачували в аристократизмі і зневазі до простого народу Лєв Толстой і американський толстоєць Ернест Кросбі. Найвагоміший доказ Гарріса до цього обвинувачення — зневажливе ставлення шекспірівського героя Коріолана до народу. Шоу не приймає цього доказу і наводить цілу низку контрфактів.

На противагу Гаррісу автор «Смуглявої леді сонетів» знаходить у Шекспіра велику кількість найсимпатичніших персонажів-простолюднів: «...візьмемо, наприклад, пастуха з «Як вам це подобається», і багато чесних сміливих, благородних і вірних слуг, крім цілком комічних персонажів...»¹⁵. А ось заперечення Шоу на всі міркування про те, що Шекспір шукав своїх героїв серед придворних: «...Згадайте Розенкранца, Гільденстерна, Озрика, франта, який роздратував Хотспура, і дюжину місць, присвячених цим людям! Якщо подібна очевидність може служити доказом... Шекспір почував відразу до придворних... З іншого боку, якщо шекспірівські персонажі — це, в основному, представники вищих класів, то те ж саме можна сказати і про п'єси містера Гарріса, і про мої п'єси...»¹⁶. Шоу не погоджується з примітивним розумінням демократизму: важливий не предмет, що описується, а ставлення до цього предмету.

Концепції Гарріса протистоїть і герой п'єси Шоу. Те, що він згадує своє дворянське «походження», — прояв його гордості, а зовсім не аристократичне чванство. Навпаки, для Шекспіра не так важливе походження, як те, що його батько був чесною людиною, чого не скажеш про Генріха Восьмого. Характерно і те, що єдиний простолудин з числа діючих осіб п'єси — вартувий — говорить, звертаючись до драматурга: «...ви мені подобаєтесь, ви дуже приємний джентльмен; бідну людину так і тягне до вас — відчувається, що ви не проти того, щоб поділитись з нею думками...»¹⁷.

— Це моє ремесло, — відповідає герой Шоу, і автор таким чином ще раз заперечує творцям легенди про «антидемократизм» Шекспіра. Його ремесло — ділитися думками з простими людьми, він актор і постійно знаходиться в гущі життя, він — випадкова людина в палаці і не збирається догоджати навіть королеві.

Все це важливе для Шоу. Хай в окремих моментах глядач по-доброму посміється з героя «Смуглявої леді сонетів», але авторська любов до головної діючої особи безсумнівна. Шоу-публіцист висловив цю любов у передмові до п'єси, Шоу-драматург — саме в п'єсі. Останній стає цілком серйозним, коли устами героя без будь-якої іронії заявляє про твори Шекспіра: «...Вони житимуть довго, Ваша величність. За них не бійтеся...»¹⁸.

Ви гадаєте, що це слова трохи гонористого Шекспіра? Якщо так, то ви помиляєтесь. Це слова самого Шоу. І не тільки слова, це його глибоке переконання.

¹⁵ Shaw, B.: Prefaces, p. 735.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Shaw, B.: Selected Works, p. 474.

¹⁸ Shaw, B.: Selected Works, p. 485.